

ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЯТТЯ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ ТА ЇЇ ВИДИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

М. О. Жорнік,
*здобувач кафедри правосуддя
 юридичного факультету
 Київського національного
 університету імені Тараса
 Шевченка, провідний
 юрисконсульт відділу
 юридичного аналізу філії
 «Відділення ПАТ
 Промінвестбанк в м. Черкаси»
 ПАТ «Промінвестбанк»*

Статтю присвячено дослідженню застосування поняття та видів «недійсності» правочину в цивільному судочинстві. Автором виявлено суперечності між застосуванням видів цього поняття в цивільному матеріальному і цивільному процесуальному праві та запропоноване їх вирішення шляхом внесення змін до чинного законодавства.

Ключові слова: цивільне судочинство, нікчемний правочин, оспорюваний правочин

Згідно зі ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. (далі – ЦПК) одним із основних завдань цивільного судочинства є охорона порушених, невизнаних або оспорюваних прав фізичних, юридичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду та вирішення цивільних справ. Відповідно, важливого значення набуває правильне тлумачення судом деяких елементів предмета спору, від чого, зрозуміло, залежить кінцевий результат – рішення по справі.

Інститут правочину став новелою для Цивільного кодексу України 2003 р. (далі – ЦК), зайнявши центральне місце в системі цивільного права, у зв'язку з чим значної актуальності сьогодні набуває поняття «недійсності» правочину, про що свідчать статистичні дані, наведені в узагальненні Верховного Суду України від 24 листопада 2008 р. «Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [7]: в 2007 р. у провадженні судів перебувало 19,7 тис. справ цієї категорії, або 1,5 % від загальної кількості цивільних справ позовного провадження. Надходження до судових інстанцій позовів такого характеру невпинно зростає, оскільки за даними Єдиного державного реєстру судових рішень за 2011 р. було ухвалено 29 536 рішень щодо справ про визнання правочинів (в т. ч. договорів) недійсними.

З огляду на це, основним завданням статті є спроба з'ясувати, щодо яких саме правочинів судами застосовується поняття «недійсний», зокрема визначити, в яких випадках суди звертаються до їх поділу на види – нікчемний та оспорюваний.

Питаннями щодо визначення поняття «недійсності» правочину в матеріальному праві займалися такі вчені та практики юриспруденції, як І. В. Давидова, С. Кучер, А. В. Петровський, Н. О. Санахметова, В. І. Синайський, Д. Федорчук, Є. О. Харитонов, Н. С. Хатнюк та інші. Проте не можна не погодитись із А. В. Петровським [1, 84], що увага науковців більше була спрямована на матеріальний аспект недійсності правочинів. Очевидним залишається те, що наукові розробки щодо процесуального аспекту визнання правочинів недійсними за українським законодавством фактично відсутні. Таким чином, вивчення проблеми застосування поняття недійсності правочину в цивільному судочинстві є актуальним та потребує наукового дослідження не менше, ніж в системі матеріально права.

Метою цієї статті є дослідження застосування поняття та видів недійсності правочину в національному цивільному судочинстві та виявлення неузгодженостей у їх вживанні на практиці, оскільки саме за допомогою судової практики встановлюється таке розуміння і тлумачення закону, яке розкриває його зміст і розвиває його положення.

Загальновідомо, що основною метою визнання правочину недійсним є анулювання майнових наслідків його вчинення та встановлення наслідків, передбачених законом. Крім того, інститут визнання правочину недійсним стимулює осіб дотримуватись положень, вже закріплених законодавством; упереджує зловживання правами; є орієнтиром для вчинення правочинів згідно з вимогами права та чинного законодавства; охороняє права та законні інтереси учасників цивільного обороту тощо.

Враховуючи основні принципи цивільного права, в т.ч. норми ст.ст. 203, 204 ЦК, недійсність правочину може бути передбачена

виключно законами України, що прийняті відповідно до Конституції України, актами Президента України у випадках, встановлених Конституцією України, постановами Кабінету Міністрів України, актами органів державної влади України, органів АРК, що видаються у випадках та в межах, встановлених Конституцією та законами України. Отже, будь-який правочин, що не відповідає вимогам законодавства, повинен визнаватися судами як недійсний.

Недійсним правочинним присвячений §2 глави 16, розділ IV (ст.ст. 215–236) ЦК. В українській мові термін «недійсний» має таке значення: який не має законної сили; який не існує; не реальний. Недійсним є правочин, який хоч і спрямований на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, але не створює цих наслідків в зв'язку із невідповідністю цих дій вимогам актів цивільного законодавства. Недійсність правочину зумовлюється наявністю дефектів його елементів: 1) дефекти (незаконність) суб'єктного змісту правочину; 2) дефекти недотримання форми; 3) дефекти суб'єктного складу; 4) дефекти волі – невідповідність волі та волевиявлення.

Постановою Пленуму Верховного Суду України № 9 від 6 листопада 2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [2] встановлено, що судам відповідно до ст. 215 ЦК необхідно розмежовувати види недійсних правочинів: нікчемні правочини – якщо їх недійсність встановлена законом (ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220, ч. 1 ст. 224 тощо), та оспорювані – якщо їх недійсність прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує їх дійсність на підставах, встановлених законом (ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 223, ч. 1 ст. 225 ЦК тощо).

Поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані простежується у теорії вітчизняного цивільного права ще з кінця XIX – початку XX століття. Наприклад, на думку В. І. Синайського, нікчемним мав визнаватися правочин, що порушує публічний порядок, тоді як оспорюваним – правочин, що порушує приватні інтереси [3, 106].

Нікчемний правочин в цивілістичній науці іноді називають «мертвонародженим» [4, 213], оскільки він із самого початку не породжує передбачених законом правових наслідків незалежно від пред'явлення позову про визнання його недійсним. За нормами ЦК нікчемними правочинами є:

- 1) укладені з недодержанням обов'язкової письмової форми, якщо недійсність прямо передбачена законом, а саме: ст.ст. 547, 719, 981, 1055, 1059, 1107, 1118 ЦК тощо;
- 2) укладені з недодержанням обов'язкової нотаріальної форми та/або які підлягають обов'язковій державній реєстрації – ст.ст. 210, 219, 640, 1257 ЦК, але у виключних випадках, встановлених ст.ст. 218 та 220 ЦК такі правочини, окрім визнання дійсним заповіту, який є

нікчемним у зв'язку із порушенням вимог щодо форми його недійсності, можуть бути визнані дійсними в судовому порядку;

- 3) укладені із малолітньою особою, за межами її цивільної дієздатності без належного схвалення – ст. 221 ЦК; правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування – ст. 224 ЦК;
- 4) укладені недієздатною фізичною особою – ст. 226 ЦК;
- 5) правочини, які порушують публічний порядок, тобто які посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина та на знищення, пошкодження майна фізичної, юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади – ст. 228 ЦК.

Наведений перелік нікчемних правочинів не є повним, адже ЦК та іншими законодавчими актами встановлено також інші підстави нікчемності правочинів.

Деякі цивілісти вважають, що для визнання нікчемної угоди недійсною немає необхідності в рішенні суду [5], крім того, існує безліч судових рішень про залишення позовних заяв без руху на тій підставі, що нікчемний правочин є недійсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його таким судом. Звісно, існування такої законодавчо закріпленої норми суттєво розвантажує діяльність судів, проте на практиці застосування ч. 2 ст. 215 ЦК має свої недоліки. Погоджуючись із Д. Федорчук [6, 34], необхідно зазначити, що «автоматична», *ipso facto*, нікчемність правочину не витримує жодної критики з точки зору гарантій стабільності та передбачуваності цивільного обороту. Висновок щодо відповідності того чи іншого правочину вимогам закону дуже часто вимагає серйозного юридичного дослідження, а отже, це є справою суду.

Чинна редакція ч. 2 ст. 215 ЦК дає можливість посадовим особам державних органів на власний розсуд оголошувати будь-який із вищенаведених правочинів недійсним без звернення до суду та ігнорувати його. Становище ускладнюється й тим, що законодавцем у цій статті не наведено конкретного переліку нормативних актів, якими повинна встановлюватись недійсність, що, вірогідно, зумовлено систематичним внесенням змін до них та появою нових законів.

Необхідність у визнанні правочину нікчемним в судовому порядку виникає і тоді, коли відповідний правочин має ознаки дійсного, проте містить невидимі дефекти та за ним здійснюються інші юридичні дії. Відповідно, задля усунення зовнішніх ознак дійсності правочину та недопущення в майбутньому фактичних змін у праві (набуття/володіння/інше) виникає необхідність у судовому підтвердженні недійсності.

На відміну від ЦК, Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 6 листопада 2009 р. та узагальнення Верховного Суду України від

24 листопада 2008 р. визначають таке: вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Позов про це може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, в цьому разі суд в резолютивній частині рішення вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому.

Також потреба у визнанні правочину нікчемним може виникнути у разі, коли: сторони виконали певні умови нікчемного правочину, який нотаріально посвідчений; він порушує права третіх осіб; він зареєстрований у державних органах тощо. В таких випадках рішенням суду можуть бути визначені відповідні правові наслідки недійсності правочину. Варто зауважити, що норми ст. 215 ЦК щодо підстав нікчемності правочинів є імперативними, тобто такими, що містять в собі підставу для відмови у визнанні мирової угоди.

Згідно зі ст. 215 ЦК іншим видом недійсності правочинів є оспорюваний правочин. Такий правочин може бути визнаний недійсним лише судом, якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин). На відміну від нікчемного, оспорюваний правочин на момент вчинення породжує для його сторін цивільні права та обов'язки, а тому вважається дійсним, хоча за своєю суттю він також є протизаконним. Водночас порушення умов дійсності правочинів на момент вчинення дає можливість одній зі сторін або заінтересованій особі звернутися до суду із позовом про визнання такого правочину.

На думку Н. С. Хатнюк, оспорювані правочини — це правочини з вадами волі. Так правочини визнаються недійсними внаслідок того, що волевиявлення відтворює не волю учасника правочину, а волю будь-якої іншої особи, яка впливає на учасника правочину. Тому законодавство передбачає підстави, для їх оскарження з причини або неповноцінності самої волі особи, яка вчинила правочин, або, зважаючи на вплив різних тяжких обставин, що склалися при формуванні волі [8, 79]. Зокрема, до оспорюваних ЦК відносить правочини:

- 1) вчинені неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності — ст. 222 ЦК;
- 2) вчинені фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності — ст. 223 ЦК;
- 3) вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та/або не могла керувати ними — ст. 225 ЦК;
- 4) вчинені юридичною особою, без відповідного дозволу/ліцензії — ст. 227 ЦК;
- 5) вчинені під впливом помилки — ст. 229 ЦК;
- 6) вчинені під впливом обману — ст. 230 ЦК;
- 7) вчинені під впливом насильства — ст. 231 ЦК;

- 8) вчинені в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною — ст. 232 ЦК;
- 9) вчинені під впливом важких обставин — ст. 233 ЦК;
- 10) фіктивний — ст. 234 ЦК;
- 11) удаваний — ст. 245 ЦК.

Процес оспорювання зазначених правочинів передбачає доказування певного факту, що має значення для дійсності правочину. Наприклад, при задоволенні позову про визнання недійсним правочину, вчиненого юридичною особою без необхідного на те дозволу, доцільним є витребування у позивача доказів, які підтверджують, що відповідач знав чи зобов'язаний був знати про невідповідність правочину вимогам законодавства, що правочин укладений без ліцензії на заняття певними видами діяльності.

Обов'язковому доказуванню підлягають питання, пов'язані з наявністю чи відсутністю волі та правильним її відображенням у волевиявленні. Так, заявлені вимоги, передбачені ст.ст. 229–233 ЦК, можуть бути задоволені лише при доведенні факту обману, насильства, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою, збігу важких обставин і наявністю їх зв'язку із волевиявленнями сторони вчинити правочин на край не вигідних для неї умовах. Відповідно, якщо при визнанні в судовому порядку правочину фіктивним будуть наявні докази щодо передачі майна за таким договором, такий договір не може бути кваліфікований як фіктивний, а відповідно, і як недійсний.

На відміну від нікчемних правочинів, при визнанні оспорюваних правочинів недійсними та застосуванні наслідків їх недійсності мирові угоди визнаються судами з урахуванням вимог ст. 175 ЦПК.

З огляду на викладене, необхідно звернути увагу на те, що недійсний правочин — це акт, який все ж таки звершився, але в силу визначених у ньому законодавством недоліків та/чи рішення суду, він не має правової сили. Тож при розгляді спорів про недійсність правочинів судами, необхідно розмежовувати недійсні правочини та неукладені, оскільки неукладені правочини за своєю суттю існують не можуть, а тому правової сили не мають. Так, не є укладеними правочини, у яких відсутні встановлені законодавством вимоги, потрібні для їх укладення: відсутня згода за всіма істотними умовами договору; не отримано акцепт стороною, що отримала оферту; не передано майно, якщо відповідно до законодавства необхідна його передача; не затверджено правочин вищим органом господарського товариства, якщо це передбачено в статуті тощо. Слід зазначити, що з неукладеного правочину не виникають договірні зобов'язання і він не породжує жодних цивільних правовідносин [9, 52]. Таким чином, встановивши, що правочин є неукладеним, суд на цій підставі залишає позов про визнання правочину без задоволення, до правочину, який не вчи-

нено, наслідки недійсності правочину не застосовуються.

Проаналізувавши норми Цивільного кодексу України, Постанову Пленуму Верховного Суду України № 9 від 6 листопада 2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», узагальнення Верховного Суду України від 24 листопада 2008 р. «Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними», вважаємо, що на даний час поняття «недійсності» правочинів є детально визначеним, в тому числі шляхом їх розмежування на нікчемні та оспорювані, визначення в них спільного та відмінностей.

І хоча внаслідок проведення судової реформи та введення в дію Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. повноваження щодо вивчення та узагальнення судової практики було покладено на Вищий спеціалізований суд України, застосування вищезгаданих постанови та узагальнення Верховного Суду України про практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними є і надалі актуальним.

Незважаючи на те, що порядок застосування поняття «недійсності» правочину в цивільному судочинстві є і досі дещо громіздким, що зумовлює його неправильне застосування судами різних інстанцій при винесенні рішень, ми сподіваємося, що при періодичному внесенні законодавцем змін до норм ЦК, які встановлюють недійсність правочинів, Вищим спеціалізованим судом

України надалі буде постійно оновлюватися узагальнення судової практики та аналіз судової статистики щодо цієї категорії справ.

Норми ст. 4 ЦПК встановлюють єдиний та основний обов'язок цивільного судочинства – захист прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб тощо, які знаходять своє продовження у ст. 16 ЦК, де закріплено один із способів захисту цивільних прав та інтересів – визнання правочину недійсним, що передбачає винесення рішення судом при задоволенні відповідного позову. Натомість ст. 215 ЦК залишає відкритою можливість не визнавати недійсним нікчемний правочин. Таким чином, виникають суперечності між положеннями Цивільного процесуального кодексу, які встановлюють можливість і способи захисту цивільних прав та інтересів осіб, і положеннями ст. 215 Цивільного кодексу України.

Висновок. З метою забезпечення однакового правозастосування в усіх судах пропонуємо внести такі зміни до ст. 215 ЦК шляхом вилучення другого речення частини 2 зазначеної статті: «У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається». Відповідно, буде встановлено необхідність звернення зацікавлених осіб із позовом до суду та ухвалення судом установлювальних рішень (рішень про визнання тощо), які підтверджуватимуть нікчемність правочину та вноситимуть у правовідношення сторін певну визначеність, забезпечену обов'язковістю судових рішень.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Петровський А. В.* Еволюція наукових думок щодо матеріального та процесуального аспекту визнання правочинів недійсними / А. В. Петровський // Юридична наука. – 2011. – № 3. – С. 84.
2. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 6 листопада 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v00097-00-09>
3. *Синайский В. И.* Недействительность юридических сделок / В. И. Синайский // Русское гражданское право. – 1917. – Вып. 1. – С. 106.
4. *Харитонов Е. О.* Цивільне право України : підруч. / Е. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К. : Істина, 2003. – 776 с.
5. *Давидова І. В.* Види недійсних правочинів / І. В. Давидова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1438/126>
6. *Федорчук Д.* Новели законодавства щодо підстав визнання правочинів недійсними / Д. Федорчук // Юридичний радник. – № 3(11). – 2006. – С. 34.
7. Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Узагальнення Верховного Суду України від 24 листопада 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0003700-08>
8. *Хатнюк Н. С.* Правова природа оспорюваних правочинів / Н. С. Хатнюк // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 2. – С. 79.
9. *Кучер С.* Співвідносність понять «недійсний» та «неукладений» правочин у контексті нового цивільного законодавства / С. Кучер // Цивільне право. – 2002. – С. 52.

Жорник М. О. Применение понятия недействительности сделки и ее виды в гражданском судопроизводстве

Статья посвящена исследованию применения понятия и видов «недействительности» сделки в гражданском судопроизводстве. Автором выявлены противоречия между применением видов данного понятия в гражданском материальном и гражданском процессуальном праве, а также предложены их решения путем внесения изменений в действующее законодательство.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, ничтожная сделка, оспариваемая сделка

Zhornik Mary. The using of definition invalidity deal and its types in the civil proceeding

The article investigates the using of definition and types of invalidity of the deal in civil proceedings. The author found contradictions between application of this concept in the civil material and civil procedural law and proposed solutions through amendments to current legislation.

Key words: civil proceeding, void deal, the disputed deal